

הבעה יהודית באמנות ובעיצוב - מהי?

מיכה אולמן

הבעה יהודית היא דבר קשה להגדרה, אולי בלתי אפשרי ואולי גם לא נחוץ. זה מסוג השאלות המתבררות מאליהן. במיוחד גדול הקושי כאשר מדובר ביצירות שאינן מילוליות ואינן מכילות סמלים יהודיים, כפי שקורה הרבה באמנות חזותית, במוסיקה, או בספרות כאשר אינה עוסקת בתכנים יהודיים. ידועה ההגדרה האומרת: כל יצירה הנעשית ע"י יהודי היא יהודית. או בניסוח אחר: מספר היהודיות שווה למספר היהודים. הגדרות אלה בוודאי אומרות הכל, אך יחד עם זה הן גם לא אומרות כלום. כמי שאינו מזלזל בכלום אנסה לפחות לעמוד על ההגדרה השנייה, כלומר, עוד דיעה, או למען הדיוק, כמה הרהורים.

האם אין בכל זאת מאפיינים להבעה יהודית? אם בודקים תרבויות אחרות נראה לי שאפשר להצביע על מאפיינים של תרבויות ועמים. הסיבות להבדלים טמונות במרכיבי עומק של תרבות כפי שהתפתחו במשך מאות, או אלפי שנים, בתנאים גיאוגרפיים, היסטוריים וכו'.

מאפיין חשוב הוא שיהודי הוא במהותו ה'אחר'. ברגע שהגדיר את עצמו כקבוצה הרמטית, אין יוצא ואין בא, כמעט. כאשר הלאום הוא גם דת, אולי המקרה היחיד בעולם, היהודי נידון להיות 'אחר' בין שירצה בכך או לא. מכאן נובעת גם אחריות.

עוד לפני הרוח אולי כדאי לבדוק את האוכל. האם יש אוכל יהודי? יש! האם יש אוכל ישראלי? כנראה שעדיין לא! יש מגוון של השפעות והשאלות מכל העולם. אולי דווקא כאן יש ייחוד מסוים, מטבח רב-תרבותי.

אם נבדוק את אמנויות העולם, נדמה לי שנמצא מאפיינים די ברורים למשל, לאמנות איטלקית, ספרדית, צרפתית, גרמנית, אנגלית, אמריקאית, יפנית, סינית ורוסית. כדוגמה קטנה אפשר להתייחס להבדלים בין פיקאסו לבראק, דווקא בתקופה שבה שיתפו פעולה ביניהם. אפשר להבחין שהראשון בא מהתרבות הספרדית, השני מהתרבות הצרפתית. יש דוגמאות אין ספור מהסוג הזה.

היהדות היא תרבות בת כ-3000 שנה. האיכויות שלה, קיימות, לדעתי, גם כיום, אם כי לא תמיד קל לבודד תופעה ייחודית מן ההשפעות של הסביבה.

היהדות הייתה כ-2000 שנה תרבות של שפה, ובעיקר של טקסט. טקסט מכונן מרכזי שסביבו נבנו אין ספור התייחסויות ופירושים. עם שכרת ברית עם המלה. האם יהיה זה מוגזם לומר שדף של גמרא שבמרכזו טקסט אחד וסביבו כמה פירושים הוא צורה אופיינית. פירושים הבאים לפתוח, שוב ושוב, את הטקסט כדי לשאת את הלומד, או המפרש, רחוק יותר.

שם נמצא אל בלתי-נראה. לכן השאלה מופנית תמיד אל הקורא בחזרה. זוהי מסורת של הצגת שאלות. של לימוד, דו-שיח, ספק, ויכוח, דיבור. דבר, עוד דבר.

תופעה זו אפשר לגלות בכמה אירועים מכווננים בתנ"ך. המלה אל, למשל, לוקחת

מיכה אולמן, פסל. יצירותיו, ביניהן פסלים סביבתיים, מוצגות בתערוכות בארץ ובעולם.

אותנו מכאן למקום אחר. כבר יש כיוון וכוונה. לך לך, מכאן לשם, התחלה חדשה. בתחילת האורטוריה "סולם יעקב" של ארנולד שנברג אנו מוצאים את המילים המתייחסות לסולם שנים-עשר הטונים שלו: "ימינה או שמאלה, קדימה או אחורה, במעלה ההר או במורד, צריך להמשיך ללכת, בלי לשאול מה נמצא לפני, או מה מאחור". אם נתבונן בפרק א' בספר בראשית, נראה את בריאת העולם במאמר: "יהי אור". תיאור אחר ברוח דומה, כ-3000 שנה מאוחר יותר, מנסה להסביר את העולם בנוסחה: אנרגיה היא מכפלה של מסה במהירות האור בריבוע.

עקידת יצחק היא ניסוי. כנראה הקשה ביותר שאדם יכול לעמוד בו. ומה קורה? שום דבר! הסיפור, אולי החשוב ביותר בתנ"ך הוא על דבר שלא קרה. ולנער הזה קוראים יצחק. צחוק.

כאן עולה בדעתי יהודי אחר, פרנץ קפקא, סופר שחלק גדול מיצירתו, לפחות כפי שאני מבין אותה, עוסק במה שבסופו של דבר לא קורה. מה יש? ציפייה, תקווה, שאיפה, נסיונות. מתברר שזה לא כך כך רחוק מרעיון המשיח. לא עכשיו, כשנהיה מוכנים, אולי. משיח לא מטלפן.

נבדוק את השם המפורש, יהוה. אם נכון הפירוש שמדובר בצירוף שלוש המילים היה הווה ויהיה למלה אחת, אזי המלה הווה היא האמצע. משהו בין היה ליהיה, כלומר בעצמו אינו נתפס. עוד הסבר לאל בלתי-נראה. פה אפשר להזכיר את סיפור יציאת מצרים. לימוד של ארבעים שנה במדבר, בדרך הקשה.

נבדוק את האובייקט המרכזי ביהדות, לוחות הברית. המעניין בעיניי בפרשה הוא סיפור שבירת הלוחות. מכל הפירושים אני אוהב את זה של אדמונד ז'אבס. הוא טוען כי בשבירת הלוחות, למעשה, לימד העם את משה שיעור בקריאה. איך אפשר לקבל דבר ללא מקור? דבר בלתי-נראה? השבירה היא דבר אנושי, ממשי, את זה אפשר לקבל. העולם נברא כל יום מחדש, בלוחות ובמה שכתוב בהם.

את השבירה הזו אפשר למצוא גם בשפה עצמה. כדי לבנות מלה חדשה צריך לפרק את המלה הקודמת ומן האותיות הבודדות תיבנה מלה חדשה. התופעה הזו נמצאת כבר בטבע, בכימיה. כדי לבנות חומר חדש צריך לפרק את החומר ליסודות שלו. מן היסודות ביחסים אחרים – ייבנה החומר החדש. הרבה לפני התפתחות הכימיה מוצאים ב'ספר יצירה', מן המאה השנייה כנראה, את בריאת העולם בכ"ב אותיות: "עשרים ושתים אותיות יסוד חקוקות בקול, חצובות ברוח, קבועות בפה" (פ"ב מ"ג). מכאן אפשר אולי לדמות את היהדות לקריאה, לדיבור, לכתובה, כל יום.

מאז תחילת הציונות הופיעה ביהדות בנוסף לספר גם אדמה, בנוסף לקריאה, גם חפירה. איך זה מתיישב עם יהדות? האם האוויר בתוך הבור יהודי במהותו?

גם בעבודה שלי הופיעה החפירה, כסוג של קריאה או כתיבה. פעילות מתמשכת, כל פעם מחדש. למדתי לעבוד על הריק שבין המרכיבים, כמו הרווח שבין האותיות והמילים. ככל שאעמיק לחפור – אגדיל את הריק. הריק בין דברים ואנשים המתחבר לריק הכללי האוניברסלי, וגם פתוח לפירושים.

אם כך, הבעה יהודית, מהי? הייתי מסתפק בסימן השאלה!